

SADRIDDIN AYNIYNING TOJIK LEKSIKOGRAFIYASI RIVOJIDAGI ROLI

Ahadova Farida Muxiddin qizi

TerDU talabasi

Ilmiy rahbar: Samiyeva Surayyo Oripovna

TerDU o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunos olim, adabiyotshunos Sadriiddin Ayniyning tojik leksikografiyasidagi muhim rolini tahlil qiladi. Tojik tilshunoslik tarixida Sadriiddin Ayniy nafaqat yangiy adabiyot asoschisi, balki ajoyib tilshunos va leksikograf sifatida ham tanilgan. Ushbu tadqiqotda Ayniyning leksikografik asarlarining tarixi, ularning tuzilishi, mazmuni va tojik tilidagi leksik boylikni boyitishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, uning lug'at kitobidagi terminologik bazani shakllantirishdagi yondashuvlari tahlil qilinadi. Ayniyning leksikografik faoliyati nafaqat tojik tilini yangi davrga tayyorlashda, balki tojik xalqi madaniyatini rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. U tojik tilining tarixiy, madaniy va ilmiy kontekstda qayta tiklanishi va rivojlanishiga hissa qo'shdi. Ushbu tadqiqot Ayniyning leksikografik merosining tojik tilidagi ta'sirini va uning zamonaviy tilda o'rnini yanada chuqur o'rganishga ko'maklashadi.

Kalit so'zlar: leksikologiya, fors-tojik toil, lingvistika, tilshunos, adabiyotshunos, onomasika, toponimika, lug'at, tarjimon.

Abstract: This article analyzes the important role of the linguist and literary critic Sadriiddin Aini in Tajik lexicography. In the history of Tajik linguistics, Sadriiddin Aini is known not only as the founder of modern literature, but also as an outstanding linguist and lexicographer. This study examines the history of Aini's lexicographic works, their structure, content, and role in enriching the lexical wealth of the Tajik language. His approaches to forming the terminological base in the dictionary are also analyzed. Aini's lexicographic activity was of great importance not only in preparing the Tajik language for a new era, but also in developing the culture of the Tajik people. He contributed to the

revival and development of the Tajik language in a historical, cultural, and scientific context. This study will contribute to a more in-depth study of the influence of Aini's lexicographic heritage on the Tajik language and its place in the modern language.

Keywords: lexicology, Persian-Tajik language, linguistics, linguist, literary critic, onomastics, toponymy, dictionary, translator.

KIRISH (INTRODUCTION). Til millatning ko'zgasidir. U odamlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasidir. Odamlar o'z fikrlarini til orqali bir-biriga bildiradilar, bir-birlarining fikrlarini tushunadilar va fikr almashadilar. Har bir til o'z xalqi madaniyatining tarixi va tsivilizatsiyasi haqida gapiradi. Bu barcha tarixiy voqealar o'z aksini aks ettiradigan oynaga o'xshaydi. "Tilning sofligi, tushunchalarning aniqligi, tilning o'tkirligi uchun kurash madaniyat quroli uchun kurashdir. Bu qurol qanchalik o'tkir, ravon bo'lsa, u shunchalik g'alaba qozonadi" [1, 4]. Milliy adabiy til, uning sofligi, ravonligi va ravonligi uchun kurash har bir xalq va millat uchun sharaf va yoshlik belgisidir.

Buyuk tojik yozuvchilari asarlaridagi lingvistik masalalar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar turli davrlarda tilning leksik tarkibining o'ziga xosligini aniqlashga yordam beradi. Yozuvchilar asarlari tili nafaqat grammatik xususiyatlarni, balki fonetik va leksik xususiyatlarni ham o'z ichiga oladi, bu bizga yozuvchining hayoti davridagi tilning holatini aniqlash imkonini beradi. Qimmatli asarlari o'nlab yillar davomida olimlar e'tiborini jalb qilgan yozuvchilardan biri Sadriddin Ayniydir, ammo bu buyuk yozuvchining she'riyati va nasrida hal qilinmagan ko'plab masalalar mavjud. Doimiy ilmiy masalalardan biri S. Ayniy asarlaridagi so'zlar va atamalarning lingvistik xususiyatlarini o'rganishdir, ular yozuvchining barcha asarlarida ko'p uchraydi va turli milliy kasblar va hunarmandchilikning mavjudligidan dalolat beradi.

Ustod S.Ayniy ijodiga oid so'z va atamalar tojik tilining hozirgi bosqichida alohida o'rin tutib, katta ilmiy ahamiyatga ega. Jumladan, adibning "Lug'ati nimtafsilii tojikiy baroi zaboni adabii tojik" asarida bu lug'aviy qatlam tojik millatida bo'lgan turli kasb-hunar va kasb-hunarlarini ko'rsatish uchun tarixiy hujjat bo'lib, uning aksariyat kasb-hunar an'analari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Shuning uchun ham biz "Lugati nimtafsilii tojiki baroi zaboni adabii tojik" materialini asosida turli sohalarga oid soz va atamalarning

semantik, leksik va struktura xususiyatlarini tadqiq etishni dolzarb ilmiy masala, uning yechimini muhim deb bilamiz.

Maqolaning asosiy maqsadi S. Ayniyning "Lugʻati nimtafsilii tojikiy baroyi zaboni adabiyi tojik" asarining leksik tarkibining lingvistik tarkibini oʻrganishdir. Ushbu lugʻatning barcha lingvistik jihatlarini bitta maqola doirasida qamrab olishning iloji yoʻq. Shuning uchun biz asarning leksik tarkibiga uning soʻzlashuv va oʻzlashtirilgan soʻzlariga eʼtibor qaratishni maqsad qilib qoʻydik, bu soʻzlar Ayniyning fikricha, lugʻatning katta qismini tashkil qiladi. Shuningdek, maqoladagi asosiy maqsadlaridan biri "Lugʻatnoma"dagi soʻzlarning tasnifi va soʻz yasash usullarini namoyish etishdir, bu esa "Lugʻatnoma"dagi oʻylab topilgan va murakkab soʻzlarning tuzilishini oʻz ichiga oladi.

NATIJARAR (RESULTS). Maqolaning nazariy asosini leksik va grammatik masalalar boʻyicha tadqiqotlar olib borgan tilshunoslarning ilmiy va nazariy ishlari tashkil etadi. Bu borada ulardan eng muhimlarini keltirish mumkin: V. I. Abaev, V. V. Vinogradov, V. V. Lopatin, M. D. Stepanova, A. Levkovskaya, V. S. Rastorgueva, K. S. Kubryakova, I. M. Oranskiy, A. L. Xromov, L. S. Peisikov, N. M. Shanskiy, E. A. Zemskaya, S. Ayni, N. Masumi, M. T. Bahor, R. Gʻafforov, M. Kosimova, Sh. Rustamov, D. Tojiev, D. Xoʻjaev, B. Kamoliddinov, Sh. Kabirov, T. Vahhobov, M. Muhammadiev, O. Mahmadjonov, G. Joʻraev, X. Majidov, D. Saimiddinov, F. Sharifova, O. Qosimov, T. Shokirov, A. A. Hasanzoda, F. Tursunov, D. Xomidov, M. Mirzoeva, F. Amonova, S. Muxedev, N. Mudoyev, N. Mudoyev, P. Muxadiev, P. Nazarzoda, M. Salomiyon, M. X. Sulton, A. Nozimov, S. Rahmatullozoda, S. Jomatov, M. Olimjonov, A. Shafoatov, P. Nurov, A. Mirboboev, S. Mirzoev va boshqalar.

METODOLOGIYA (METHODS). Ushbu maqolada tahlil va taqqoslash, tushuntirish va talqin qilish, statistika va kuzatish usullari qoʻllanildi. Bundan tashqari, tahlilning asosiy usullaridan biri boʻlgan sinxron usul ham qoʻllanildi va baʼzi lugʻatlarning tarixiy yoʻlini aniqlashtirish uchun diaxron usul qoʻllanildi.

MUHOKAMA VA XULOSA (DISCUSSION AND CONCLUSION). Maʼlumki, tojik tili dunyodagi eng boy tillardan biridir. Oʻn asrdan ortiq vaqt davomida koʻplab tojik tilida soʻzlashuvchilar ushbu tilda jahon darajasidagi ilmiy va badiiy asarlar yaratib, uning

go‘zalligi, kuchi va uslubiy imkoniyatlarini oshirib, uni dunyodagi eng madaniyatli tillardan biri darajasiga ko‘tardilar. Ana shunday iste‘dodli notiqlardan biri Sadridin Ayniy shoir va yozuvchi, tilshunos va adabiyotshunos, folklorshunos va dialektolog, leksikolog va leksikograf, tarixchi, dramaturg va realist bo‘lib, tojik tilining shuhratiga hissa qo‘shgan.

Tojik adabiyotining asoschisi, buyuk olim Sadridin Ayniy 1926-yildayoq yozgan asarlarida tojik adabiyoti va adabiy tilining boyligi va qadimiyligini bir necha bor ta’kidlagan: **“Qavmi tojik dar bobi adabiyoti ko‘hna... mozii namoyon va ta’rixi shoyoni iftixorro doro ast” va dertar navishta bud, ki xalqamon pesh az in ham sohibi “zaboni adabii bisyor boy bud”** [2, 2].

Sadridin Ayniy adabiy tilning tarixiy rivojlanishida katta umumlashtiruvchi va tashkil etuvchi rol o‘ynadi. Umumiy tushuniladigan lug‘atni shakllantirish, noaniq arab, fors va eskirgan so‘zlar va iboralardan foydalanishdan qochish, ifoda uslubida ma’nosiz ritorikani yo‘q qilish, sintaktik tuzilishning turli morfologik va psixologik shakllaridan foydalanish, Ayniyning jonli tilga va adabiy tilning umumiy qoidalariga bevosita tayanishi, biz buni uning darsligi tilida ko‘rib turibmiz, yozuvchilar jamoasiga tojik adabiy tilini rivojlantirish va uni xalq ommasiga yaqinlashtirish sohasida katta xizmatdir.

Zamonaviy tojik madaniyati tarixida Sadridin Ayniy (1878-1954) nafaqat zamonaviy adabiyot asoschisi, balki ajoyib tilshunos va lug‘atshunos sifatida ham tanilgan. 1936-1938 yillarda yakunlangan "Tojik adabiy tili uchun yarim batafsil tojikcha lug‘at"ning [3, 5] tuzilishi millatning ilmiy va adabiy tilini rivojlantirish yo‘lidagi mustahkam qadam hisoblanadi. Ushbu lug‘atni tuzishda Ayniy o‘sha davr jamiyati va bilimli yoshlarning ehtiyojlarini hisobga oldi va xalqning jonli tili xazinasini klassik adabiy meros bilan birlashtirdi. Lug‘atda 11000 dan ortiq so‘z mavjud. Bu asar universal xususiyatga ega bo‘lib, muallif murakkab talqin usulini qo‘llagan.

Ayniy leksik ma’noni tushuntirish bilan cheklanib qolmadi, balki so‘zlarga qo‘shimcha etnografik ma’lumotlar qo‘shdi, bu esa asarning etnolingvistik qiymatini oshiradi. Lug‘atda tilshunoslik kabi turli ilmiy atamalar mavjud. (adot, masdar, muzof),

adabiyotshunoslik (gʻazal, muxammas, tazkira), nujum (kayvon, mirrix) va handasa (pargor, misqol) aniq taniflangan.

Ustoz Ayniyning lugʻati tibbiyot terminologiyasini (rishta, halila kabi) tushuntirishda nihoyatda muhim ahamiyatga ega boʻlib, bu yozuvlar keyinchalik professor M. Rasuliyning "Tibbiy madaniyat" asarini ishlab chiqish uchun asosiy asos boʻlib xizmat qildi.

1920-1930-yillarda tojiklar uchun yangi til "ixtirosi" atrofida munozaralar avj olgan paytda, Ayniy ushbu asari bilan tojiklarning ming yillik adabiy tili borligini isbotladi. U adabiy tilga koʻcha soʻzlarining kiritilishiga qarshi chiqdi va tilning nozikligini his qilish kerakligini taʼkidladi. Lugʻat oʻtgan asrlar adabiy tili bilan bugungi til oʻrtasida "maʼnaviy koʻprik" vazifasini bajaradi[4, 102].

Sadriiddin Ayniyning "Lugʻati nimtafsiliy" asari shunchaki lugʻat emas, balki tojiklarning milliy oʻziga xosligini til asosida mustahkamlagan fundamental ilmiy asardir. Asl nusxasi vaqt oʻtishi bilan yoʻqolgan boʻlsa-da, magistr talabalari va oʻquvchilarining saʼy-harakatlari bilan qoramalar asosida tiklandi va "Kulliyot"ning 12-jildida nashr etildi[4, 4].

Bugungi kunda ushbu asar lingvistik va tarixiy tadqiqotlar uchun asosiy manba boʻlib qolmoqda. Yaxshiyamki, ushbu lugʻat 2025-yilda umumiy tahririyat kengashi bilan qayta nashr etildi. Zamonaviy leksikografiya tarixida birinchi tushuntirish lugʻati Ayniy qalamiga tegishli. Ushbu lugʻat 1938-yilda tuzilgan va tojik tiliga xos 11 mingdan ortiq soʻz va iboralarni oʻz ichiga olgan. Biroq, ushbu lugʻatning asl nusxasi tojik nashriyotida yoʻqolgan. Muallif kirish soʻzida taʼkidlaganidek, ushbu lugʻatdagi soʻzlarning 50 foizi soʻzlashuv nutqidan olingan, qolgan 50 foizi esa klassik adabiyotni oʻqish uchun lugʻatga kiritilgan[4, 3].

Asadiy Tusiyning "Lugʻati furs" (hijriy 458-465 yillarda tuzilgan), Abu Nasr al-Faruhiyning nazmdagi "Nisab-us-sibiyon" (milodiy 1220 yilda tuzilgan) va Shamsiddin Muhammad ibn Hindushohiy Naxjavoniyning "Sihoh-ul-furs" (milodiy 1328 yilda tuzilgan) kabi eng muhim tafsiriy lugʻatlar leksikografiya fanlari va leksikografiya rivojiga muhim hissa qoʻshgan.

Said Nafisiy tomonidan tuzilgan ro'yxatga ko'ra, tojik-fors tilida 200 dan ortiq turli xil talqiniy lug'atlar ro'yxati tuzilgan bo'lib, ularning aksariyati bizning davrimizgacha yetib kelgan.

Tojik tadqiqotchisi Mirzohabib Ahmadov Ayniyning tojik tili va adabiyotining rivojlanishi va takomillashuviga qo'shgan hissasini quyidagicha ta'kidladi: "Agar u "Namunai adabiyot tojik" asarini yozish orqali tojik xalqining yomon niyatlilariga qat'iy javob bergan bo'lsa va shu asar orqali tojiklarning Movarounnahrning eng qadimgi va eng madaniyatli xalqi sifatida mavjudligini isbotlagan bo'lsa, u holda o'zining ilmiy asarlari va publitsistik maqolalari bilan tojik ilmi, adabiyoti va madaniyatining boshqa jihatlarini tadqiq qildi va o'zining lug'ati va iste'dodi bilan ularni yuqori darajada hal qildi". Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra Ayniyning bu asari Markaziy Osiyo tilshunosligining so'nggi 400 yilida misli ko'rilmagan edi, chunki bu mintaqaga tegishli bizning davrimizga qadar saqlanib qolgan so'nggi lug'at Hofiz Ubahiyning 1530-yilda Buxoroda tuzilgan "Tuhfat-ul-ahbob" asaridir. Hofiz Ubahiyning lug'atida 2500 ga yaqin so'z va iboralar izohlangan. Biroq, Ayniyning izohli lug'atida leksik birliklar deyarli besh baravar ko'p, bu muallifning qarashlarining kengligi va ushbu kitobning mazmunini belgilaydi"[3, 21].

Bu asar keyinchalik ustoz Ayniyning "Kulliyot" (1976) [4, 50] asarining 12-jildida to'liq nashr etilgan. Nima uchun "Nimtafsiliy"? Ustoz Ayniy o'z lug'atini bejizga "Nimtafsiliy" deb atamagan. Har bir so'zning batafsil tarixiy va umumiy izohini beruvchi to'liq tushuntirish lug'atlaridan (masalan, "Farhangi zaboni tojikiy") farqli o'laroq, bu yerda muallif faqat o'sha davr adabiy tili va yozuvchilari hamda jurnalistlari uchun zarur bo'lgan so'zlarni kiritgan.

U so'zlarning ma'nosini ixcham, sodda va to'g'ridan-to'g'ri tushuntirib, ularning adabiy nutqda to'g'ri qo'llanilishiga ko'proq e'tibor qaratdi. Ustozning ushbu asarida 30 dan ortiq sohaga oid so'zlar va iboralar tushuntirilgan va talqin qilingan.

Tadqiqotchi Mirzohabib Ahmadovning so'zlariga ko'ra, "Ushbu asarni o'rganishdan kelib chiqadiki, biz uni ustoz Ayniyning talqin madaniyati sifatida tan olishimiz kerak. Bu asar talqin madaniyatining barcha talablariga javob beradi va kelajakda "Farhangi Ayniy" yoki "Farhangnomai Ayniy" (masalan, "Farhangi Rashidiy", "Farhangi Husayni Vafoidiy",

"Farhangnomai Faxri Qavvos" va shunga o'xshash) sifatida taqdim etishga loyiqdir"[3, 57].

Xulosa qilib aytganda, **“Lugati nimtafsilii tojiki baroyi zaboni adabii tojik”** lug‘ati zamonaviy tojik adabiyotining asoschisi Sadriddin Ayniyning eng muhim va qimmatli ilmiy va leksikografik asarlaridan biridir. Ushbu asar XX asr tojik adabiy tilining shakllanishi, barqarorligi va rivojlanishida tarixiy va fundamental rol o‘ynaydi. Ushbu lug‘at bir qator noyob ilmiy va amaliy xususiyatlarga ega. Sadriddin Ayniy o‘z asarida mohirona foydalangan xalq tilidagi tirik so‘zlarni lug‘atga kiritdi va ularga adabiy maqom berdi. Lug‘atda turli ilmiy, adabiy, lingvistik va etnografik atamalar muhim rol o‘ynaydi. Ya‘ni, Ayniy yangi tushunchalar uchun asl tojikcha so‘zlarni topishga yoki yaratishga harakat qildi, toki til tushunarsiz arabcha so‘zlar va keraksiz ruscha iqtiboslardan xoli bo‘lsin. O‘z fikrini isbotlash uchun muallif fors-tojik adabiyoti klassiklarining (Rudakiy, Firdavsiy, Sa‘diy, Hofiz, Bedil va boshqalar) she‘riyati va nasridan, shuningdek, xalqning kundalik nutqidan ko‘plab misollar keltiradi.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Н.Маъсумӣ “Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат”. Нашриёти “Ирфон” - Душанбе:, 1966, саҳ 240.
2. С. Айнӣ, Китобҳои тоҷикӣ, газетаи “Овози тоҷик” 30/VI–1926. саҳ 2.
3. А.Воҳидов. Аз таърихи луғатнигории форсу тоҷик(асрҳои X-XIX). Самарқанд, 2019.
4. С.Айнӣ. Куллиёт. Ҷилди 19. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷикӣ.– Душанбе: “Дониш”,2025.–878с.
5. Таҳқиқи вожаҳои марбут ба наботот дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии ҳозираи тоҷик»-и Садриддин Айнӣ / М. Зоитова // Суханшиносӣ. - 2019. - №3. - С. 133- 141.
6. S.Turdimurodov .O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida evfemik ma’nolar talqini. Filol. fan. nomz... diss. – Termiz, 2022.
7. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, ҷилди 1-2. Зери таҳрири Назарзода С. Душанбе: -2008. 950 саҳ.